

En Az Çaba Yasası ve Kazak Türkçesindeki Yaygın Örnekleri

Kerim Demirci*

Öz

Art zamanlı açıdan bakılınca birçok dilbilimsel unsurun önceki durumları ile en son durumları arasında muazzam farklar görülür. Eski formlar bariz bir şekilde yenilerinden uzundur. Dilsel yapılarda fonolojik, morfolojik ve sentaktik alanlar dâhil tüm dilbilimsel seviyelerde bir eğilim olarak gözlemlenir. Dildeki bu eğilim en az çaba yasası veya dilde ekonomi gibi teorilerle izah edilebilir. Bu yazı en az çaba yasasını kısaca anlatarak Kazak Türkçesinde bu yasaya örnek olan bazı yapıları sıralamaktadır.

Anahtar Kelimeler

En az çaba yasası, dilde ekonomi, Zipf yasası, Occam'ın usturası, Kazak Türkçesi, pidgin, creol

Giriş

Dillerdeki birçok unsurun ilk durumları ile en son durumları mukayese edilince son durumlarının eskisine nazaran birçok açıdan farklı olduğu görülür. Art zaman-eş zaman yaklaşımıyla geniş anlamda tarihi dilbilimin alanına giren bu durum; fonoloji, morfoloji, sentaks vs. gibi alt alanların inceleme alanına da girmektedir. Bilhassa fonolojik ve morfolojik olarak değerlendirilince yukarıda bahsedilen *eski-yeni/ilk-son* farklılığında eskinin daha 'uzun' yeninin ise daha 'kısa' olduğu görülür. Bütün dillerde farklı boyutlarda görülebilen bu durumu *en az çaba yasası* veya *dilde ekonomi* ile izah etmek mümkündür. Bu yazıda, kısaltma ve kolaylaştırma temeline dayanan *en az çaba yasası* teorik açıdan incelenerek Kazak Türkçesinde sıkça görülen kısaltma örnekleri ele alınacaktır.

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi - Denizli / Türkiye
kerimdemirci@yahoo.com

En az çaba yasası

Bilim dünyasında *en az çaba yasası*, *dilde ekonomi* gibi adlarla bilinen bu teoriye Türkolojide çeşitli yazılarda çok kısa olarak değinilmiş olsa da teorisinin kendisi yeterince incelenmiş değildir. Banguoğlu (2004: 23-78) Gemalmaz (1982) ve Ercilasun (1992: 335-339) kitaplarında veya yazılarında en az çaba yasasından bahsetmiş Türkologlarımızdır. Hatiboğlu (1972: 39), Topaloğlu (1989: 66), Hengirmen (1999: 157), Vardar (2002: 92), Korkmaz (1992: 54), İmer (vd.) (2011: 116) gibi dilciler sözlüklerinde bu terimi tarif eden bilim insanlarındandır. Bizim gördüğümüz kadarıyla bir ‘Türk Dili’ kitabında ilk defa Eker’in çalışmasında konu başlığı olmuştur. Eker kitabında yalnız en az çaba yasasından değil bunun zıddı olan *en çok çaba yasasından* da bahsetmiştir (Eker 2009: 28-29; Güneş 2002: 53). Karaağaç (2010: 54-55) da bu yasaları *en az çaba ve en çok çaba etkisi* konu başlığı altında kitabında işlemiştir. En az çaba yasasının sebep olduğu ekonomi kanununa göre; “mümkün olduğu kadar az enerji ve madde sarfiyla, birim zamanda, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletme bütün doğal ve yapay dillerin eğilimidir.” (Gemalmaz 1982: 38). Örneğin *sekkiz on* sayı grubunu sürekli bu şekilde uzunca ifade etmek zorlayıcı olduğundan zamanla dil, bu gruptaki bazı sesleri düşürmüş, kısaltmış ve *seksen* kelimesini yapmıştır. Yine yabancı bir dilden aldığı *kaim-i makam* teribini törpüleyerek *kaymakam* kelimesine dönüştürmüştür. Vardar (2002: 92) en az çaba yasasını belli bir amacın gerçekleştirilmesi için gereken çabayı insanoglunun en aza indirdiğini varsayan ilke; özellikle birinci ve ikinci eklemlilik düzlemi çerçevesinde birimleri yakınlaştırma ve genelleştirme eğilimlerini anlatan ilke olarak tanımlar.

En az çaba yasasının en önemli temellerinden biri George Kingsley Zipf’e atfedilen *Zipf* yasasıdır. Zipf, istatistiği dilde kullanan bilim adamlarının başında gelmektedir. Zipf’e göre (1949: 1) en az çaba yasası şu anlama gelmektedir. Bir insan problemlerini çözerken çözüm için gerekli olan toplam işi en aza indirmek suretiyle çözümü gerçekleştirmeye gayret eder. Çabayı en aza indirme gayreti hem hâlihazırdaki problemleri hem de ileride olması muhtemel problemleri kapsayacak biçimdedir. Zipf, bunu bir usta ve onun tezgâhı ile olan ilişkisiyle izah eder. Bir usta iş yaparken en çok kullandığı aletleri elinin ulaşabileceği en yakın yere, az kullandığı aletleri ise daha uzağa koyar. Aletlerin kullanım sıklığı ile ustaya yakınlıkları arasında bir orantı vardır. Yüksek orandaki kullanım sıklığı en az çabayı doğurur. Buna paralel olarak, çok sık kullanılan aletlerin ötekilerine nazaran fazla yıpranmaları da bu sebeptendir. Kullanım sıklığı ve yıpranma olayı dile uygulanınca, bilhassa fonetik ve morfolojik olarak en sık kullanılan dil unsurlarının kullanım kolaylığı sağlanması amacıyla en çok yıpr-

ranmaya maruz kaldıkları gerçeği ortaya çıkar. Nitekim Zipf, hangi unsur sıklıkla kullanılırsa o unsurun ses vurgusunu kaybetme eğilimine girdiğini veya daha kolay telaffuz edilmeye başladığını, bunun zıddının da geçerli olduğunu belirtir (Strazny 2005: 1205-1206). Zipf, insan davranışlarının tümünde bulunan en az çaba yasasının ekonomik boyutunu anlatırken Mors alfabesinin bir özelliğine dikkat çeker. Mors alfabesinde en çok kullanılan ‘e’ harfi için en kısa sembol olan tek nokta kullanılmaktadır, dillerde tek heceli kelimeler diğerlerine oranla daha sık kullanılırlar (Bussmann 2006: 1303). Carston (2005: 303-319) Zipf yasasını farklı yönleriyle ele alır. Onun aktardığına göre Zipf, ‘dilsel davranışlarımız dâhil, bizim her türlü toplumsal ve bireysel davranışlarımıza hükmeden birincil kural en az çaba yasasıdır’ derken konuşanın ve dinleyenin iki ayrı durumunu da birbirinden ayırır. Konuşan taraf en az çaba ile kendini ifade etme eğiliminde olduğu halde dinleyici taraf azami çabayla söyleneni anlama gayretindedir. Bu ilke gereği konuşmacılar birbirinden farklı az sayıda kelime kullanarak farklı kavramları ifade etme isteği duyarlar. Yani bir kelimenin birden fazla anlamı karşılamasını sağlayarak kelime dağarcıklarını sınırlı tutma istekleri vardır. Dinleyiciler ise her farklı kavram için farklı kelime duymak ve böylece anlama gayretlerini en aza çekmek isterler. Bu iki isteğin dengelenmesi sonucu kelimelerin gözlenme sıklığı ve sıra numarası çarpımlarının sabitlenmesi bu kanunun temelidir (Kumova Metin 2008: 468). Dinleyici, konuşucunun konuyu mümkün olan en çok ve en anlaşılır kelimelerle/ifadelerle anlatmasını ister. Başka bir ifadeyle, dinleyen taraf biraz ‘bençil’ davranarak konuyu daha iyi anlamak için en az çaba beklentisine girerken anlatıcıdan çok çaba beklemektedir. Öte yandan konuşan taraf da kendini düşünerek bir kelimeye birden çok anlam yüklemek suretiyle sözlüklerin binlerce sayfa olmasının önüne geçmektedir. Dillerde her varlık veya kavram için bir kelime bulunsaydı kelime hazinesinin göstergesi olan sözlükler bugünkü halinin yüzlerce katı büyüklükte olacaktı.

Zipf’in farklı bir yönünü ele aldığı alfabe örneğinden yola çıkarak alfabelerin yazılışlarını ele alalım. Bilindiği üzere genel olarak alfabelerin matbu ve el yazısı türleri arasında bariz farklar görülür. Bu farkların en az çaba yasasıyla ilgili olduğu gözlemlenir. Bunun en canlı örneklerinden biri Osmanlı Türkçesinin Arap alfabesiyle yazılışında görülür. Harflerin orijinal biçimleri ile el yazısında aldıkları biçimler arasında muazzam farklılıklar vardır. Nitekim matbu yazıda daha keskin olan harfler ve işaretler el yazısında bazen tanınmaz hale gelmektedir. Aşağıdaki tabloda sağdaki harfler matbu iken soldakiler el yazısıdır:

Çe	Cim	Se	Te	Pe	Be	Elif
چ ج	ج ج	ث ن	ت ن	پ ب	ب ب	ا ا
Je	Ze	Ra	Zel	Dal	Hı	Ha
ژ ز	ز ز	ر ر	ذ ذ	د د	خ خ	ح ح
Ayin	Zı	Tı	Dad	Sad	Şin	Sin
ع ع	ظ ظ	ط ط	ض ص	ص ص	ش س	س س

Neredeyse tüm harfleri değişikliğe uğrayan Osmanlı el yazısı, yazıcının kalemi kâğıttan kaldırmadan ve zaman kaybetmeden daha hızlı yazmasına yardımcı olmaktadır. Bilhassa ش (*şın*) harfine baktığımızda bunu çok açık olarak görürüz. Bu harfte bulunan *üç nokta* için üç defa ve harfin gövdesini oluşturan س için de bir defa kalemin kâğıttan ayrılması gerekir. Bu durum *en çok çaba'yı* gerektirdiğinden ش harfi tek harekette yazılabilmek için diğer harflere nazaran en çok yıpranmaya maruz kalmıştır. Bu örnek tam da Zipf'in bahsettiği durumu gösterir. Yazan kişi için eserlerini el yazısıyla yazmak kolay olurken okuyan kişi için bu tür yazılar maksimum çabayı gerektirir. Doğal olarak matbu harfli kitaplar okuyucuya daha kolay gelmektedir.

En az çaba yasası *ekonomi* kelimesiyle de ifade edilir. Fransız dilbilimci André Martinet (1955) ses değişmelerinin fonolojik sistemin doğasındaki iç baskılardan kaynaklandığını belirtir. Martinet'ye göre ekonomi, dilsel evrimden kaynaklanan daimi bir çatışmanın ürünüdür. Bu çatışma insanın iletişim ihtiyaçlarını karşılarken mümkün olduğunca çok sayıdaki farklı dil unsurunu yine mümkün olduğunca az fiziksel ve zihinsel aktiviteyle anlatma eğiliminden doğar. Martinet'nin ekonomiden kastı makul bir iletişim seviyesini yakalayabilmek için bu iki zıt durumu birbiriyle uyumlu hale getirme eğilimi ve 'en az çaba' yasasıdır. Bu çaba çok şeyi az enerjiyle söyleme isteğidir. Fakat konuşma organlarının asimetric yapısı ve tembellik gibi fizyolojik sebeplerden dolayı ideal ekonomi ve eksiksiz bir simetri hiçbir zaman elde edilemeyebilir. Martinet, sentagmatik ekonomiyi paradigmatic ekonomiden ayırırken dilin gelişiminde sıklık, unsurlar arasındaki bağıl ilişkiler, dilsel yapılarıdaki boşluklar vs. gibi ekonomiyi etkileyen farklı eş zamanlı faktörlerin olduğunu belirler (Strazny 2005: 657). Bu bağlamda Üretimsel Dilbilgisi teorisinin ilk devrelerinde dildeki ekonomi *Occam'ın usturası* (Occam's razor) olarak adlandırılan kurala bağlanmaktaydı. Bu kural 'varlıklar gereğinden fazla çoğaltılmamalıdır' fikrine dayanmaktadır. Ustura teşbihinin kullanılması herhangi bir durumu ifade

ederken gereği olmayan şeylerin kesilip atılması gerektiği düşüncesinin ürünüdür. Bu anlayışa göre kullanıldığında bir artı değer katmayan unsurların deyim yerindeyse kalabalık etmesine izin vermemek ve onları aradan çıkarmak gerekir. David Crystal sözlüğünde (2008: 162) en az çaba yasasının yanında bu durumu ifade etmek için birçok farklı terim kullanmaktadır. Örneğin yetinmeci (minimalist) yaklaşımın faydalandığı *son çare* anlamındaki ‘last resort’ ve *en kısa hamle* anlamındaki ‘shortest move’ prensipleri bunlardan bazılarıdır. Adına ister en az çaba yasası, ister dilde ekonomi, isterse Zipf kanunu veya Occam’ın usturası denilsin bilhassa dilin fonoloji temelinde kısa yolu tercih etme temayülü öteki temayüllerden daha fazladır. Aslında dillerde görülen fonolojik olaylara baktığımızda karşılaştığımız *Ünlü uyumu, ünsüz uyumu, benzeşme, ünlü düşmesi, ünlü türemesi* gibi birçok ses olayı en az çaba yasasının birer pratiği sayılır. Ses olaylarının neredeyse tümü seslerin kendi fonetik yapıları ile buldukları fonolojik ortamdaki (çıkış noktaları, yolları, organların durumu vs. dâhil) diğer seslerin fonetik yapılarının etkileşimi sonucu ortaya çıkar. Az evvel bahsettiğimiz *şın* harfinin matbu yazıdaki şeklini el yazısındaki hale getirmek ile *tuzsuz* kelimesini *tussus* olarak söylemek arasında dilin işleyiş mantığı açısından bir fark yoktur. Örnekteki *tussus* söylenişinde *t*’nin de etkisiyle *s* fonemi, *z* fonemlerini kendine benzeterek kelimeyi aynı türden (tonsuz) sessizlerle söyletme yoluna gidip kolaylık sağlamıştır. Arapçada *el selam* yenine *esselam* demek, İngilizcede *good boy* ‘iyi çocuk’ yerine *gubby* demek de aynı mantığın ürünüdür. Bunun gibi, ek almış olan *ağacı* kelimesinde normalde *ç* olması gereken ses vokallerin ve tonlu *ğ* sesinin baskısıyla değişerek söyleniş kolaylığı elde etmiştir: *ağacı budadım* > *ağacı budadım*. Muharrem Ergin (1998: 69) İstanbul Türkçesinden bahsederken Türkçenin bu ağzının zor olan seslerden hoşlanmadığını ve bu yüzden bazı sesleri attığını söyler. Mesela *h* ve *n* gibi seslerin edebi dilde bulunmayışını ve birçok ses olayını da bu sebebe bağlar. Ergin, bu yaklaşımıyla her ne kadar ismini koymamış olsa da en az çaba yasasını anlatmış olmaktadır.

Kudaşev, fizik yasalarına göre ses değişmelerini ele aldığı çalışmasında, Tatar Türkçesindeki bütün ses olaylarının en önemli sebebinin ‘en az çaba yasası’ olduğunu söyleyerek, ünlü incelmelerinin sebebinin de bu yasaya dayandığını (2011: 323). Kudaşev’e göre, yapılan fonetik deneyler sonucunda, ince ünlüler kalın ünlülere göre söz sonunda üç-beş kat, söz içinde de iki kat daha az çabayla söylenmektedir (Kudaşev 2011). Karaağaç (2010: 54-55) dilleri ses ve anlam yapılarıyla ayırma ve birleştirme veya başka bir ifadeyle itme ve çekme zinciri olarak açıklar. Ona göre, birleştirmelerde en az çaba ilkesi geçerliiyken ayırmalar için en çok çaba ilkesi devreye girer. İletişimdeki hız ihtiyacı bu durumdaki en büyük etkendir. Ka-

raağaç bu ilkeleri insan-varlık ve doğal olarak dil bağlamında ele alır. İnsan-varlık-dil ilişki ağı en az ve en çok çaba yasası dâhil dildeki tüm fonetik, leksikal, semantik değişikliklere kaynaklık etmektedir.

Dilde başlı başına ele alınması gereken *eksilti* ‘ellipsis’ konusu da doğrudan en az çaba yasası ile ilgilidir. Eksilti, semantik olarak algılanabilir durumdaki dil unsurlarının fonetik olarak temsil edilmeye gerek duymaması prensibinin dile uygulanması durumudur. Kısaca eksilti, anlatımda kısalığı sağladığı halde anlamayı aksatmayan dil olayıdır (Topaloğlu 1989: 64). Topaloğlu, fonetikten sentaksa her seviyede görülebilen bu olayı en az çaba yasasına bağlamaktadır (bk. Demirci 2010: 78-82).

Kısaca en az çaba yasası; zaman, mekân, mesafe, aşama vs. gibi tasarrufu mümkün olan her konuda doğal olarak tasarrufta bulunmanın genel adıdır. Yazılmasından konuşulmasına dil de bu tasarruftan istifade eden bir sistemdir. Her dilde uygulanan bu yasayı Kazak Türkçesinde kullanılan en yaygın bazı örnekler üzerinde görelim.

Kazak Türkçesindeki yaygın örnekler

Sözlü kültürü oldukça köklü olan Kazak Türkçesi, kısaltmalar bakımından da oldukça zengindir. Kazakçanın edebi dilinde olsun halk dilinde olsun en az çaba yasası doğrultusunda kısaltılmış çok miktarda ifade mevcuttur. Fonolojik olarak şunu bilmekte fayda vardır. Herhangi bir dilde¹, kelimeleri eski şekillerinden ayırarak yeni ve farklı şekilde söyleme temayülü bir kez başladı mı o andan itibaren genel imlâ kuralları bu temayülü kabullense de reddetse de bu dil hadisesi o dilin bir özelliği haline gelir. Yeni kullanımın ‘doğru-yanlış’ veya ‘iyi-kötü’ bağlamında değerlendirilmesi fonolojik bir durum olmayıp daha ziyade psikososyal bir durumdur. Biz bu yazımızda kısaltmaların edebi dilde bulunup bulunmadıklarına veya imlâ açısından doğru olup olmadıklarına bakmayacağız.

Yazımızın başından beri en az çaba yasasının bir kısaltma olayı olduğu üzerinde durduk. Kazak Türkçesindeki kısaltılmış kelimeleri² veya kelime gruplarını incelediğimizde genellikle en çok kısalan kelimelerin dilde en fazla kullanılan kelimeler olduğu görülmektedir. Esasen en az çaba yasası sıklıkla doğrudan ilgili bir yasadır. Kazakçada *et-*, *al-*, *bar-*, *qal-*, *sal-*, *jat-* gibi fiiller ile *ne*, *qay* gibi soru zamirleri kısaltmaya uğrayan dil unsurlarının en önemli bileşenlerindedir. Yani bu kelimelerle grup kuran unsurlar sıklıkla kısaltmaya uğramaktadırlar. Sıralı fiil yapılarının vazgeçilmez unsuru olan zarf fiil eki *-Ip* da oldukça sık miktarda kısaltılmaya maruz kalmıştır. Bilindiği gibi kurallı birleşik fiil yapıları Türk dillerinin en önemli özelliklerinden biridir. Kazak Türkçesi birçok Türk dilinden daha fazla bu

yapılara sahiptir (bk. Demirci 2006, Mamanov 1966). Zarf fiiller vasıtasıyla asli fiil ve tasvir fiil birleştirilerek iş, oluş, kılış ve harekette daha küçük ayrıntıları verebilme özelliği gösteren bazı birleşik fiiller kısaltmaların en yaygın gözlemlendiği yapılarıdır. Birleşik fiillerin yanında kısalan kelimelelerin arasında bağlaç veya edat olarak kullanılan çok sayıda örnek de vardır. Dilde birçok unsuru bağlamak veya aralarında ilgi kurmak amacıyla sıklıkla kullanılan bağlaçlar veya edatlar da fonetik ve morfolojik yıpranmaya maruz kalmış dil unsurlarıdır. Aşağıda göreceğimiz örneklerin birçoğu Kazak Türkçesinde bağlaç olarak kullanılmaktadır. Doğal olarak kısaltmaları oluşum şekilleri açısından bir kalıba koymak mümkün değildir. Bazılarında ön veya son seslerin, bazılarındaysa ortadaki seslerin veya hecelerin düşmesi (haploloji) söz konusudur. Bazılarında ise değişim düşme ile kalmayıp düşmelerin ardından farklı ses türemeleri yahut değişimleri ortaya çıkmaktadır. Öte yandan en az çaba yasasının oluşum yollarından bazıları ise bir kelimeyi kırpma (clipping) şeklinde olabileceği gibi ve birden çok kelimeyi harmanlama, karıştırma, iç içe sokma (blending) şeklinde de olabilir. Dolayısıyla vereceğimiz örneklerde oldukça fazla sayıda dil olayı gerçekleştiği ve her birinin tek tek açıklaması fazla yer tutacağı için, burada sadece örnekleri vermekle yetineceğiz. Aşağıdaki eğik yazılan ifadeler Kazak Türkçesinde sıkça kullanılan kısaltılmış ifadelerdir. Bunların bazıları edebi dilde bazıları ise konuşma dilinde görülmektedir:

qaz<*qazır* ‘hemen, şimdi’

Sabaqtan şıqtım *qaz* üyge kelatırım. ‘Dersten çıktım şimdi eve geliyorum.’

kelatır<kele jatır

Ankaradan Astanağa *kelatırım*. ‘Ankara’dan Astana’ya geliyorum.’

söytip<solay etip ‘şöylece’

Söytip jürgenimizde kün de battı. ‘Öylece yürüyerek günü de geçirdik.’

büytip<bılay etip ‘böylece, bunun gibi’

Büytip okığanıñşa oqımağan jaqsı. ‘Bunun gibi okumaktansa okumamak daha iyi.’

qaytıp<qalay etip ‘nasıl’

Bul jumıstı *qaytıp* orındaymın? ‘Bu işi nasıl yaparım?’

öytip<olay etip ‘öylece’

Sen anaña *üytip* avır söz aytpa. ‘Sen annene öyle ağır söz söyleme.’

östip<osılay etip ‘böylece, bu şekilde’

Men *östip* er jettim. ‘Ben bu şekilde büyüdüm.’

aytpese<olay etpese ‘yoksa, öyle olmazsa’

Ol erte kelsin, *aytpese* men ketip kalamın. ‘Erken gelsin yoksa ben gideyim.’

öytkeni<olay etkeni ‘çünkü’

Men onimen üylendim, *öytkeni* onu öte süydüm. ‘Onunla evlendim çünkü onu sevdim.’

sondıqtan<solay bolğandıqtan ‘bu nedenle’

Anam meni dünyegе әkeldi, *sondıqtan* men oğan qarızdarmın. ‘Annem beni dünyaya getirdi bu nedenle ben ona borçluyum.’

aytse de<olay etse de ‘öyle olmasına rağmen’

Asan sabaqtan köp kaladı, *aytse de* ol jaman jigiti emes. ‘Asan derslerinden çok kalıyor olsa da o kötü bir çocuk değildir.’

sosın<sodan son/sonan son ‘ondan sonra’

Sosın әjem mağan köp qızıqtı oқиғalar aytıp berdi. ‘Sonra ninem bana çok ilginç olaylar anlattı.’

qaptı<qalıptı ‘kalmış’

Men beste kelsem aftobus ketip *qaptı*. ‘Ben beşte geldiğimde otobüs gitmişti.’

saptı<salıptı ‘koymuş, yapmış’

Jazğa qaray aғalarım üydi *sap* boptı. ‘Abilerim yaza doğru evi yapıp bitirmişti.’

boptı<bolıptı ‘varmış, olmuş’

Bayağı ötken zamanda Turkistanda bir han *boptı*. ‘Çok eski zamanlarda Türkistan’da bir han varmış.’

ap<alıp ‘alıp’

Feruzadan kitaptı *ap* qaldım. ‘Feruzadan kitabı aldım.’

kep<kelip ‘gelip’

Uyqım *kep* jatır. ‘Uykum geliyor.’

әkel<alıp kel ‘getir’

Ahmet Türkiyadan dosına sıylıq әkeldi. ‘Ahmet Türkiye’den arkadaşına hediye getirdi.’

apar<alıp bar ‘alıp git, götür’

Men biltır kitaptarımdı Almatığa *apardım*. ‘Ben geçen yıl kitaplarımı Almatı’ya götürdüm.’

əkət<alıp ket ‘götür’

Ol jaralı bolğan itin üyine *əketti*. ‘O yaralı köpeğini evine götürdü.’

əper<alıp ber ‘ver, alıp ver’

Marat, üsteldiñ üstündegi kitapı mağan *əper*. ‘Marat, masanın üstündeki kitabı bana ver.’

apke<apaəke ‘abla’

Seniñ *apkeñ* qayda jumıs isteydi? ‘Senin ablan nerede çalışıyor?’

janelde<jaña elginde ‘az önce, demin’

Gülnaz sabaqqa *janelde* ketti. ‘Gülnaz derse biraz önce gitti’

kelatır<kele jatır ‘geliyor’

Asem bizdiñ üyge qaşan *kelatır*? ‘Asem bizim eve ne zaman geliyor?’

baratır<bara jatır ‘gidiyor’

Ahmet erteñ Ankaraga *baratır*. ‘Ahmet yarın Ankara’ya gidiyor.’

nestebatsıñ?/nestevatsıñ?<ne istep jatırsıñ? ‘ne yapıyorsun?’

Üyde jalğız öziñ *nestevatsıñ*? ‘Evde tek başına ne yapıyorsun?’

bosay<bolsay-bolsayşı ‘çabuk ol’

Bosay, tuğan küнге keş qaldıq goy. ‘Çabuk ol, doğum gününe geç kaldık, ya!’

qaqta?<qay jaqta? ‘nerede?, ne tarafta?’

Sizdiñ üyiñiz *qaqta*? ‘Sizin eviniz nerede/ne tarafta?’

berqaray<beri qaray ‘bu tarafa’

Sender *berqaray* keliñder. ‘Sizler bu tarafa gelin.’

ərgaray<əriqaray ‘sonra’

Almas apay *ərgaray* üyine ketti. ‘Almas öğretmen sonra evine gitti.’

qaytse<qalay etse, qalay/olay/bılay/solay etse ‘ne yapsa, ne etse’

Men *qaytsem* baqıttı bolamın? ‘Ben ne yaparsam mutlu olurum?’

Nağıldı?<ne qıldı? ‘ne oldu?’

Bul kişkentay balağa *nağıldı*? ‘Bu küçük çocuğa ne oldu?’

nağıp<ne qılıp ‘niçin, niye, neden’

Qaz *nağıp* jürsıñ? ‘Şimdi ne yapıyorsun?’

Sen sabaqqa *nağıp* keş keldiñ? ‘Sen derse niye geç geldin?’

berş<berşi ‘versene’

Sen mağan bir küнге köligiñdi *berş*. ‘Bana bir günlüğüne arabayı versene.’

qoyş<*qoyş* ‘koysana’
Sömkeni jerge *koys*. ‘Çantayı yere koysana.’

salş<*salş* ‘koysana’
Almanı paketke *salş*. ‘Elmayı poşete koysana.’

qılş<*qılş* ‘yap, kıl’
Mağan bir jaqsılıq *qılş*. ‘Bana bir iyilik yapsana.’

jarayt<*jaraydı* ‘tamam, olur’
Jarayt, erteñ sabaqtan soñ kezdesemiz. ‘Tamam yarın dersten sonra buluşuruz.’

ustayt<*ustaydı* ‘yakalar, görür’
Tañerteñ ketsek bizdi *ustayt*. ‘Sabah gidersek bizi yakalar/görür.’

köret<*köredi* ‘görür, görecek’
Ayşa, boy jetkende ömirdiñ qızığın *köret*. ‘Ayşe büyüdüğünde hayatın güzelliklerini görecek.’

aytat<*aytadı* ‘söyler, söyleyecek’
Qurbım erteñ barlık sırım mağan *aytat*. ‘Arkadaşım yarın bütün sırlarını bana söyleyecek.’

baldar<*balalar* ‘çocuklar’
Baldar jaz mezgilinde tavğa demaluğa baradı. ‘Çocuklar yaz ayında tatil için dağa gidecek.’

nedeýt?/ne dit?<ne deydi? ‘ne diyor?’
Apay men turalı sağan ne *deýt*? ‘Öğretmen sana benim hakkımda ne diyor?’

Salt iletişim yeterli midir?

Yukarıda sıraladığımız Kazak Türkçesi örneklerini derlerken Kazakistanlı arkadaşlarım bana daima edebi dil ile konuşma dilinin hatta bölgesel ağızların farkını hatırlattılar. Arkadaşlarım ısrarla bazı kısaltmaların sadece konuşma dilinde ve ağızlarda olduğunu ve bunların edebi dilde olmadığını veya olmaması gerektiğini vurguladılar. Onların en az çaba yasasına binaen yapılan kısaltmaları birer ‘kusur’ olarak algılamalarından kaynaklanan bu ihtarı, yazımıza bu bölümü ilave etmemize sebep oldu.

Dilin yalnız biçimsel özelliklere sahip olan ‘ruhsuz’ ve ‘mekanik’ bir yapı değil aynı zamanda toplumsal bir varlık olduğunu biliyoruz. Çeşitli toplumsal katmanlardan oluşan bir hayatın içinde varlığını sürdüren insanoglu çoğu zaman hangi katmanda hangi biçimi seçip kullanacağını bilin-

cindedir. Saussure'ün yaklaşımıyla herkesin ortak malı olan *dil* 'langua', *söz* 'parole' durumuna geldiği zaman kişiseldir (Bk. Başkan 2003: 82-83). Bu seçimi kişinin iç dünyası/şahsiyeti belirlediği kadar içerisinde bulunduğu sosyal grup da tayin eder. En az çaba yasasına geri dönersek şöyle bir ikileme karşılıyoruz. En az çaba yasasıyla fonetik ve morfolojik yıpranmaya uğrayan biçimler esas itibarıyla yapısal bir boyutun ürünleri olarak görülür. Dilde asıl maksat iletişim kurmak olunca 'ne yapayım' şeklindeki uzun söyleyiş ile 'napım' şeklindeki kısa söyleyiş iletişim ihtiyacını karşılama bakımından aynı değere sahiptir. Dolayısıyla uzun yapıyı tercih edip fazla enerji harcamaya gerek yoktur. Dilde görülen öteki kısaltmaları da bu şekilde değerlendirebiliriz. Oysa dilin psikolojik ve toplumsal boyutu vardır. Bu psikososyal boyut dilin yalnızca işlevsel yönüyle ilgilenmeyip onun muhatap(lar) üzerinde bıraktığı etkiyle de ilgilenir. Estetik, edebi, sınıfsal ve benzeri kaygılar taşıyan bir konuşur veya yazar için dil salt iletişim aracı olmanın çok ötesinde farklı yönleri olan bir araçtır. Bir konuşur için kendini güzel ifade edebilme, anlattıklarıyla kalıcı olma, itibarlı olma, kabul görme, toplumda iyi bir yer edinebilme ve benzeri türden farklı kaygılar ön planda olabilir. Dil kullanımı tüm bunları gerçekleştirmenin en önemli araçlarından biridir. Bu açıdan bakılınca dilin kullanımında en az çaba yasası çoğu zaman istenmeyen bir durum olabilir. Nitekim A. B. Ercilasun da (2007: 335) 'dil üzerinde hassasiyet göstermeyen okumamış kitleler, kelimelerin ve seslerin doğru telaffuzuna dikkat etmezler' değerlendirmesini yapar. Demek ki genellikle en az çaba yasası gereği kısaltılmış unsurlar dilbilgisel olarak 'yanlış' kabul edilmeye daha yakın unsurlardır. Aynı anda var olup ayrı iki vadiden yürüyen yazı dili veya edebi dil bu tür yıpranmaları çoğu zaman 'yanlış' olarak kabul eder. Yazı dili veya edebi dil çok uzun zaman sonra bu yanlışları 'doğru' hanesine kaydetmektedir. Dolayısıyla toplumsal statüsünü yükseltmek isteyen kişiler en az çaba yasası yerine *en çok çaba yasasını* tercih ederler. Bir dilin kendi içinde en çok çaba yasası uygulanabildiği gibi farklı dillerin kullanımında da bu yasaya başvurulabilir. Nitekim Eker en çok çaba yasasını yabancı kökenli kelimeleri ana dilden daha fazla enerji harcanarak aslına uygun telaffuz etme gayreti olarak tanımlar³. Mesela içerisinde 'ayın' geçen *cem, içtima, mevzu, bayi, sanayi* vs. gibi Arapça kelimeleri aslına uygun söylemeye çalışırken zorlama işine 'ayın çatlatma' ismi takılmıştır. En çok çaba yasası yalnız Arapça kelimeleri telaffuz için geçerli değildir. Sonradan öğrenilen herhangi bir yabancı dilin orijinal telaffuzuna sadık kalarak konuşma arzusu konuşurları aynı zor duruma sokabilmektedir. Hatta aynı dilin farklı lehçe veya ağızlarını konuşan kişiler bile başka bir dil konuşuyormuş gibi sıkıntı yaşamaktadırlar. Mesela, köyünde farklı bir ağız ile konuşan bir köylü şehirde res-

mi bir kurumda standart dil konuşmaya çalışınca da en çok çaba yasasını uygulamaktadır. Böyle bir şahıs ‘kötü konuşuyor’ damgasını yemekten çekinerek kendisi için kolay olan *geliyoh*, *geliyik*, *gelirih*, *galeruh*, *geliyoz*, *gelipbaz* veya *gelipturuz* türünden bölgesel söyleyişi bırakıp *geliyoruz* standart söyleyişini kullanır. Öte yandan bunun tersi de cereyan edebilir. Normal hayatında her zaman standart dili kullanan biri prim yaptığı durumlarda çok çaba gerektiren bölgesel kullanımları tercih edilir. Dünyanın birçok yerinde bilhassa siyasilerin kendilerini halktan biriymiş gibi gösterme maksadıyla ziyaret ettikleri yerlerde halkın kullandığı şiveyi, lehçeyi veya dili kullanmaları çok çaba yasasının bir ürünüdür.

Murat Yıldız, Mısır’da standart ve yerel Arapça örneğini ele aldığı yazısında şu ifadelerle yer vermektedir:

Her dil birtakım faktörlere bağlı olarak geniş halk kitlelerinin daha kolay ve hızlı anlaşabildikleri halk dillerini doğurmaktadır. Bu faktörlerin başında edebî dilin daha kurallı ve zor olması nedeniyle halk kitlelerinin bu dil karşısında aciz kalmaları ve dilbilimde “en az çaba yasası” olarak anılan ilke gibi hususlar gelmektedir. Bu yasaya göre; kelimeler kısaltılır, ses değerleri değişime uğrar, birçok dilbilgisi kuralı ihmal edilerek en temel kurallarla yetinilir. ...Bir Mısırlının ‘nasıl’ anlamında ‘ey-yuziy’den bozarak ‘izzâye’; ‘günün aydın olsun’ anlamında ‘nehâruke-sa’îdmubârek’ yerine ‘sa’ambârek’ demesi aynı dil ilkesinin değişik dillerdeki tezahüründen başka bir şey değildir. Bu tür kullanımlar halk arasında standart şekillerine göre çok daha yaygındır. Çünkü bunlar daha kestirme ifadelerdir. Kültürlü insanlar bile, -resmî ortamlarda değillerse- bu tür kullanımlara başvurabilmektedirler (Yıldız 2010: 26-27).

Nitekim Crystal da dilde en sade yolun en kabul edilen yol olduğu görüşünün tartışmalı olduğunu ifade eder. Bir durumda makbul olan sadeliğin başka bir yerde makbul olmayacağını, dolayısıyla dilde ekonominin çok kolay analiz edilecek bir durum olmadığını altını çizer. Bu gerçeği belirten Crystal kapsayıcı bir tanımla yapılan kadar dilde ekonomi konusunda yapılan öneriler deneme mahiyetinde, tereddütlü kalacaktır (Crystal 2008: 162). Doğru olmakla birlikte bize göre bu durum Crystal’ın dediği kadar dramatik değildir. Dilde ekonomiye kaçmak doğal bir akışın sonucudur ancak ekonomik yapıları kullanıp kullanmamak iradi bir durumdur. Bir Kazak, *solayetip* ile *söytip* ifadelerini kullanıp kullanmama konusunda özgürdür. Dilin ekonomi veya en az çaba yasasıyla şekillendirdiği unsurları her zaman her yerde kullanmak mecburiyetimiz yoktur.

Doğal dillerde en az çaba yasası çok yaygın olsa da bu dillerde bulunan her unsurun bu yasaya uyduğu söylenemez. Şüphesiz ki en az çaba yasasının en yaygın olduğu diller *pidginler* ve *creoller*dir. Bilindiği üzere pidgin dilleri bilhassa iş sebebiyle bir arada bulunup birbirlerinden farklı diller konuşan, aralarında kendi ana dilleri ile anlaşamayan birden fazla grubun iletişim kurmak için kullandıkları her açıdan sadelik gösteren dillerdir. Creoller ise pidginlerin bir nesle ana dil olmuş halleridir (bk. Demirci 2004). Bu dillerin en büyük özelliği fonetik, morfolojik ve sentaktik ‘basitlik’leridir. Dilde ekonominin ve en az çaba yasasının zirvede olduğu pidginlerden dünya çapında bir edebiliğin ve edebiyatın çıkamaması dilin biçimsel boyutu ile psikososyal boyutu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Demek ki en az çaba yasası asgari iletişim için yeterli gibi görünse de sosyal ve psikolojik yönlerden eksiklik sergilemektedir.

Sonuç

En az çaba yasası varlığın söz konusu olduğu her yerde herhangi bir şekilde ve herhangi bir oranda kendini göstermektedir. Bu yasa; bir yerden bir yere giderken en kısa yolu seçmek, bir makine yaparken gereksiz ayrıntılardan kaçınmak, bir şey satın alırken kaliteli, ucuz fakat işlevsel olmasına dikkat etmek, az zamanda çok iş yapmayı istemek, az yakıtla çok yol gitmek ve burada sayamayacağımız birçok durumda karşımıza çıkar. Varlığın, maddenin ve hayatın içinde var olan ve kullanılan dilin, kullanıldığı her durumda bu kanunla iç içe olması gayet normal bir durumdur. Zamana ve mekâna bağlı kalmaktan çok hoşlanmayan ve daha hızlı iletişim kurmayı hedefleyen insan beyni Occam’ın usturası gibi gereksiz veya ayak bağı gibi gördüğü şeyleri kestirip atma yolunu seçmektedir. Belli ki insan olarak en çabuk şekilde iletişim kurma kaygımız edebi olma kaygımızın önüne geçerek en az çaba yasasının uygulanma oranının en çok çaba yasasının uygulanma oranından birkaç adım önünde gitmesine sebep olmaktadır. Bu yazıda en az çaba yasasının temelleri kısaca anlatılarak Kazak Türkçesindeki örnekler ayrıntıya girilmeden gösterildi. Oysa hayatın her alanında mevcut olan bu yasa disiplinler arası bir yaklaşımla daha kapsamlı incelemeleri hak etmektedir.

Açıklamalar

- ¹ Örnek olarak *allasen*<Allah'ını seversen, *Mustafendi*<Mustafa efendi, *haminne* (eski kullanım)<hanım nine, *ellaltı*<elli altı, *ne haber?*<ne haber?, *nola?*<ne ola?, *noldu?*<ne oldu; **İngilizce:** *howdy?*<how do you do?, *haya doin?*<how are you doing?, *sup?*<whazzup? <what is up? 'ne haber', *whatchadoin?*<what are you doing? 'ne yapıyorsunuz?', *I shoulda*<should have '...malıydım', *I coulda*<could have '...abilirdim', *I woulda*<would have '...abilirdim', **Rusça** *bapka*<babuşka 'nine', *diyed*<diyaduşka 'dede'. İnternet ve cep telefonu vasıtasıyla yapılan yazışmalarda (bilhassa anlık mesajlaşmalarda) kullanılan tüm kısaltmalar en az çaba yasasıyla açıklanabilir.
- ² Kazak Türkçesi gramerlerinin birçoğunda kısaltmalarla ilgili bilgi vardır. Ancak incelediğimiz kitapların çoğu en fazla *äkel*, *äket* ve *apar* gibi fiillere yer vermiştir. Bunun yanında bir komisyon tarafından yazılan *Kazak Grammatikası* (2002: 253-255) adlı eserde *birikken* 'birleşen' ve *kirikken* 'iç içe giren' birleşik sözcükler adlı bölümde *söytip*, *öytip* gibi örnekler de yer almaktadır. Bunun yanında Axanov (2002: 390) ve İsqaqov (1991: 227) gibi birçok dilci de benzer örnekleri eserlerinde göstermişlerdir.
- ³ Doğası itibarıyla en az çaba yasası, bir kısaltma ameliyesi olsa da bu yasaya temel teşkil eden bir *kolaylaştırma* söz konusudur. Bazen kolaylık kısaltma yoluyla değil uzatma yoluyla da olabilir. Mesela Arapça kökenli 'öldürme' anlamındaki *katl* kelimesi sonundaki *tl* sessiz yığılmasından dolayı bir Türk tarafından zor telaffuz edilir. Bu kelimeye bir ses ilave edip onu -kısa *a* ile- *katil* olarak söyleme de kolaylaştırmadan dolayı en az çaba yasasına dâhil edilmelidir. Telaffuz bakımından *yerlileştirme* olarak da adlandırabileceğimiz bu yaklaşımı dünya dillerinin çoğunda görmek mümkündür. Ses ilavesi yapılmış olsalar da Türkçede *film*>*filim*, *crystal*>*kirystal*, *group*>*gurup*, *ilm*>*ilim*, *ism*>*isim*, *şükr*>*şükür*, *ömr*>*ömür*, *kayd*>*kayıt* vs. gibi kullanımları bu cümleden telakki etmek gerekir.

Kaynaklar

- Axanov, K. (2002). *TilBiliminiñ Negizderi*. Almatı.
- Banguoğlu, Tahsin (2004). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Başkan, Özcan (2003). *Leñgüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual.
- Bussmann, Hadumod (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. London and New York: Routledge.
- Carston, Robyn (2005). "Relevance Theory, Grice and the neo-Griceans: a response to Laurence Horn's 'Current issues in neo-Gricean pragmatics'". *Intercultural Pragmatics* 2 (3): 303-319.
- Crystal, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. USA, UK: Blackwell Publishing.

- Demirci, Kerim (2006). *Kazakh Verbal Structures and Descriptive Verbs*. Maryland: Dunwoody Press.
- _____, (2004). "Toplama Diller: Pidginler ve Creoller". *Folklor/Edebiyat* 40-2004 /4.
- _____, (2010). *Teorik Bir Yaklaşımla Zamirler*. Ankara: Grafiker Yay.
- Eker, Süer (2009). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yay.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Makaleler*. Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu. Ankara: Akçağ Yay.
- Ergin, Muharrem (1998). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yay.
- Gemalmaz, Efrasiyap (1982). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Halinde Bu Dilin Gelişimine Muhtemel Etkileri*. Erzurum. <http://efrasiyap.tripot.com/yazilar/STT2.pdf>.
- Güneş, Sezai (2002). *Türk Dili Bilgisi*. İzmir.
- Hatiboğlu, Vecihe (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Hengirmen, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yay.
- Isqaqov, Ahmed (1991). *Qazirgi Kazak Tili*. Ana Tili: Almatı.
- İmer, Kâmile, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- Karaağaç, Günay (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yay.
- Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- _____, (2002). *Kazak Grammatikası*. Astana.
- _____, (1999). *Kazak Tilinin Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press.
- Kudaşev, G. H. (2011). "Tatar Türkçesinde Fonetik ve Morfolojik Değişiklikler". Çev. Ercan Alkaya. *Turkish Studies* 6/1: 322-357.
- Kumova Metin, Senem (2008). "Türkçe'de Kullanılan İşlev Kelimelerin Zipf 1. Kanunu Esasında Değerlendirilmesi". *Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Dergisi* 23 (2): 467-475.
- Martinet, André (1955). *Économie des changements phonétiques: Traité de phonologie diachronique*. Berne: Editions A. Francke
- Mamanov, I. E. (1966). *Qazirgi Qazaq Tili (Eristik)*. Almatı: Mektep Baspası.

- Strazny, Philipp (Ed.) (2005). *Encyclopedia of Linguistics*. New York • Oxon: Taylor & Francis Group.
- Topaloğlu, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Vardar, Berke (2002). *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yıldız, Murat (2010). “Standart ve Yerel Araççanın Tarihsel ve Filolojik Sınırları: Mısır Lehçesi Örneği”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3 (10): 23-41.

Principle of Least Effort and Common Examples in Kazakh

Kerim Demirci*

Abstract

When they are examined from a synchronic standpoint, several linguistic units indicate tremendous differences compared to their early forms. Evidently, the initial forms are longer than the latest ones. The change towards lessening is observed almost in every linguistic level such as phonology, morphology, syntax etc. The shortening tendency of any language unit can be explained with the least effort theory or economy in language. This study briefly introduces the theory and examines some of the Kazakh examples that had undergone mostly phonological and morphological shortening within the principle of least effort.

Keywords

Principle of least effort, economy in language, Zipf's law, Occam's razor, Kazakh, pidgins, creoles

* Assoc. Prof. Dr., Pamukkale University, Faculty of Education – Denizli / Turkey
kerimdemirci@yahoo.com

Закон наименьших усилий и его типичные примеры в казахском языке

Керим Демирджи*

Аннотация

При синхронном рассмотрении многих языковых элементов выясняется, что существует огромная разница между последней (настоящей) и предыдущей формами. Старые формы явно длинее новых форм. В языковых формах это наблюдается как тенденция на всех лингвистических уровнях, включая фонологическую, морфологическую и синтаксическую области. Эта тенденция в языке может быть объяснена законом наименьших усилий или теорией экономии в языке. Эта статья кратко описывает закон наименьших усилий и дает некоторые примеры применения данного закона в казахском языке.

Ключевые слова

закон наименьших усилий, экономия в языке, закон Ципфа, бритва Оккама, казахский язык, пиджин, креол

* доц. док. университет Памуккале, педагогический факультет – Денизли / Турция
kerimdemirci@yahoo.com